

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ

Δημήτριος Καλτσώνης, διδάκτωρ Νομικής - ερευνητής ΚΜΕ

Έχουν περάσει περισσότερα από 20 χρόνια από την εμφάνιση του νεοφιλελευθερισμού στο πεδίο της πολιτικής πρακτικής. Οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις, παρ' ότι υπήρχαν ως θεωρητικό ρεύμα ήδη από τη δεκαετία του 1930, ήρθαν στο προσκήνιο στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές του 1980 πρώτα απ' όλα στις πλέον αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης, όπως στις ΗΠΑ και στη Μ. Βρετανία ή, πειραματικά, σε λιγότερο αναπτυγμένες όπως η Χιλή επί δικτατορίας Πινοσέτ. Στη συνέχεια οι νεοφιλελεύθερες αρχές μεταφέρθηκαν και επικράτησαν στο σύνολο του καπιταλιστικού κόσμου. Αυτό συνέβη με ιδιαίτερη έμφαση και γρηγορότερους ρυθμούς μετά την ανατροπή των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Α. Ευρώπη.

Αυτό που έφερε στην επικαιρότητα τις νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις δεν ήταν άλλο από τη διαρθρωτική κρίση της καπιταλιστικής οικονομίας που εμφανίστηκε πρώτη φορά με την κυκλική κρίση των ετών 1973-1975. Η ανάπτυξη της συγκέντρωσης και διεθνοποίησης του κεφαλαίου οδήγησαν στην ανάγκη για νέες κρατικομονοπωλιακές ρυθμίσεις, όχι κεύθσιανού τύπου και μάλιστα περιορισμένες στα εθνικά πλαίσια¹.

Ήταν, λοιπόν, απαραίτητο να υπάρξει μια απότομη ένταση, ένα ποιοτικό άλμα της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Για το λόγο αυτό μια σειρά νομοθετικά, συχνά ακόμη και συνταγματικά κατοχυρωμένα κοινωνικά δικαιώματα τέθηκαν σε αμφισβήτηση. Ο νεοφιλελευθερισμός προσέφερε την πλέον κατάλληλη ιδεολογική μορφή για τις επιδιώξεις αυτές. Οι θεμελιώδεις αρχές του υποστήριζαν το δραστικό περιορισμό των κοινωνικών παροχών, την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας ή πάντως την ευνοϊκότερη για το κεφάλαιο αλλαγή των εργασιακών σχέσεων και γενικότερα τον περιορισμό της άμεσης παρέμβασης του κράτους στην οικονομία².

1. Βλ. Γ. Δραγασάκης, «Η σύγχρονη κρίση του καπιταλισμού και η νεοσυντηρητική αντίδραση», περ. *Επιστημονική Σκέψη*, τεύχ. 22 (1985), σσ. 37 επ., 41 επ.

2. Βλ. Ν.Ι. Παπαγεωργίου, «Νεοσυντηρητισμός: η ουσία του "νεοφιλελευθερισμού", στόχοι και ιδεολογικές αρχές», περ. *Επιστημονική Σκέψη*, τεύχ. 17 (1984), σσ. 15 επ., 17 επ. και G. Sorman, *Το Ελάχιστο κράτος*, Αθήνα, εκδ. Ροές, 1987, σσ. 113 επ., 165 επ.

Οι στόχοι αυτοί του νεοφιλελευθερισμού καλύπτονταν συνήθως από έναν ιδεολογικό μανδύα γενικότερου «αντικρατισμού». Οι θεωρητικές ακρότητες απαλείφονταν όμως όταν οι νεοφιλελεύθεροι από το πεδίο της θεωρίας περνούσαν στο πεδίο της πολιτικής και ακόμη περισσότερο στο πεδίο της πολιτικής πράξης. Για παράδειγμα, ο επιλεκτικός παραμερισμός του κράτους διακρίνεται πλέον καθαρά στη λεγόμενη απελευθέρωση των διεθνών αγορών. Οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, παρά τις θεωρητικές τους αναφορές, εφαρμόζουν μέτρα προστατευτισμού στους τομείς που επιλέγουν³.

Ο αντικρατισμός των νεοφιλελευθέρων αφορά μόνο τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης, όπου η τελευταία, στο πλαίσιο των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής, αναγνωρίζει κοινωνικά δικαιώματα και άλλες παροχές στην εργατική τάξη και στα άλλα λαϊκά στρώματα. Ο κρατικός παρεμβατισμός είναι κατακριτέος από τους νεοφιλελευθέρους μόνο όταν πρόκειται για παρέμβαση υπέρ των λαϊκών στρωμάτων, γιατί τότε περιορίζει τις δυνατότητες κερδοφορίας της οικονομικής ελίτ⁴. Αντίθετα, είναι επιθυμητή η κρατική παρέμβαση όταν πρόκειται για ιδιωτικοποίηση δημόσιας οικονομικής δραστηριότητας, ενώ εξάλλου οι νεοφιλελεύθεροι υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητα του κράτους ως οικονομικού επιτελείου και διαιτητή ανάμεσα στα συγκρουόμενα συμφέροντα των επιχειρήσεων καθώς και τη σημασία της κατασταλτικής λειτουργίας του κράτους και την ανάγκη πτήρησης της νομιμότητας.

Οι αντίστοιχες απόψεις αναπτύχθηκαν, όπως είναι φυσικό, και στο χώρο της νομικής επιστήμης και της νομοθετικής πολιτικής. Κεντρική θέση του νεοφιλελευθερισμού είναι κατά συνέπεια αυτή της απονομικοποίησης. Αυτό στην πραγματικότητα σημαίνει ότι το κράτος

3. Βλ. L. Thurow, *Ο επερχόμενος οικονομικός πόλεμος μεταξύ Ιαπωνίας, Ευρώπης και Αμερικής*, Αθήνα, εκδ. Α. Λιβάνη, 1995, σελ. 302 και Κ. Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση: η μεγάλη χίμαιρα*, Αθήνα, εκδ. Α. Λιβάνη, 1999, σσ. 41 επ. και Ν. Chomsky, *Νέα τάξη (μυστικά και ψέματα)*, Αθήνα, εκδ. Α. Λιβάνη, 2000, σσ. 82-83 και Π. Ήφαιστος, «Περί (νεο)φιλελευθερισμού», εφημ. *Τα Νέα*, 20/9/2000 και Τ. Φωτόπουλος, «Η σύγχυση για την παγκοσμιοποίηση», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 23/9/2000. «Σε τελική ανάλυση, ο νεοφιλελευθερισμός είναι επίσης κρατικισμός, μόνο σε όφελος ορισμένων τάξεων και κοινωνικών ομάδων», Ο. Martinez, *Neoliberalismo en crisis*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales, 1999, σσ. 12, 42 επ. Από την άλλη, το άνοιγμα των αγορών δεν είναι τέτοιο που παρουσιάζεται: π.χ. «μόνο το 10%, σε αξία, των αγαθών που καταναλώνονται στην Ευρώπη, παράγεται έξω από την Ευρωπαϊκή Ένωση» βλ. I. Ramonet, «Το ευρώ, και οι έμποροι», *Le Monde Diplomatique*, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 8/10/2000. Εξάλλου, ολέθριες είναι οι κοινωνικές επιπτώσεις. «Η παγκοσμιοποίηση κλείστηκε στο ζουρλομανδύα του νεοφιλελευθερισμού και σαν τέτοια τείνει να παγκοσμιοποιήσει όχι την ανάπτυξη αλλά τη φτώχεια, όχι το σεβασμό στην εθνική κυριαρχία των κρατών μας αλλά την παραβίασή της, όχι την αλληλεγγύη ανάμεσα στους λαούς αλλά το ο σώζων εαυτώ σωθήτω, μέσα σε έναν άνισο ανταγωνισμό στην αγορά» βλ. Φ. Κάστρε, «Ομιλία στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Διάσκεψης Κορυφής του Νότου», περ. *Ελληνοκυβανικά Νέα*, τεύχ. 60 (2000), σελ. 8.

4. Βλ. Α. Ανδριανόπουλος, *Ο θρίαμβος του δημοκρατικού καπιταλισμού*, Αθήνα, εκδ. Libro, 1988, σσ. 158 επ, 168 επ., 173 επ. και G. Sorman, *Η συντηρητική επανάσταση στην Αμερική*, Αθήνα, εκδ. Ροές, 1985, σσ. 193 επ. και Μπ. Χεκ, *Λιγότερο κράτος*, Αθήνα, ΕΚΟΜΕ - Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1988, σσ. 74 επ.

οφείλει να αποσυρθεί από δραστηριότητες σαν εκείνες που προηγούμενα αναφέρθηκαν. Η ρύθμιση των σχετικών κοινωνικών σχέσεων και αναγκών αφήνεται στις δυνάμεις της αγοράς και στους συσχετισμούς που διαμορφώνονται μέσα σε αυτήν. Τούτο τελικά έχει σαν συνέπεια την απόλυτη κυριαρχία της αστικής τάξης σε βάρος των λαϊκών τάξεων και στρωμάτων και μάλιστα συνεπάγεται ειδικότερα την ενίσχυση της κυριαρχίας του μονοπωλιακού, εθνικού και κυρίως πολυεθνικού, κεφαλαίου, αφού εδώ και τουλάχιστον έναν αιώνα ο ελεύθερος ανταγωνισμός έχει αντικατασταθεί από τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων που κατέχουν μονοπωλιακή θέση στην αγορά.

Έτσι, «ο νομικός νεοφιλελευθερισμός έχει ως κύριο στόχο την αναίρεση του «κοινωνικού κράτους» και «δεν είναι τυχαίο ότι η νεοφιλελεύθερη κριτική επικεντρώνεται κυρίως σε κρίσιμους δικαιοκούς χώρους, όπως είναι το οικονομικό, το εργατικό και το κοινωνικό δίκαιο»⁵.

Η απονομοποίηση την οποία προεβεί ο νεοφιλελευθερισμός δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση καθολική απουσία του δικαίου από τους εν λόγω τομείς. Η απορρύθμιση είναι κατά κανόνα μερική. Ο τρόπος ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων που μένουν αρύθμιστες από το δίκαιο καθορίζεται από τις αυθόρμητες δυνάμεις της κοινωνίας, δηλαδή στην πραγματικότητα από τους οικονομικά και πολιτικά κυρίαρχους. Άλλες μορφές μη νομικής ρύθμισης, το «πλουραλιστικό και εύκαμπτο δίκαιο», αποτελούν μορφές ενίσχυσης της κυρίαρχης τάξης. Τούτο συμβαίνει γιατί τέτοιες διαδικασίες υφίστανται ακόμη λιγότερο τον όποιο λαϊκό έλεγχο που τουλάχιστον, έστω και τυπικά, στοιχειωδώς, ασκείται μέσα από τους παραδοσιακούς θεσμούς της αστικής δημοκρατίας⁶.

Αντίθετα, το ποινικό δίκαιο εξακολουθεί να διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο. Από πολλές πλευρές μπορεί να υποστηριχθεί ότι η παρέμβαση κατασταλτικών μηχανισμών ενισχύεται. Σε αυτούς μάλιστα προστίθεται η ιδιωτική επίλυση των διαφορών, μορφές δηλαδή μη κρατικής απονομής του δικαίου, οι οποίες είναι όχι απλώς ευάλωτες στις πιέσεις και στα συμφέροντα της αστικής τάξης αλλά χειραγωγούνται με τον πλέον άμεσο τρόπο χωρίς τις ελάχιστες ασφαλιστικές δικλείδες ελέγχου που εξασφαλίζουν οι αστικοδημοκρατικοί θεσμοί⁷. Μπορεί με ασφάλεια να γίνει λόγος για μετάβαση από τις αστικοφιλελεύθε-

5. Βλ. Θ.Κ.Παπαχρίστου, «Νομικός νεοφιλελευθερισμός: η βασική προβληματική», στον τόμο Θ.Κ.Παπαχρίστου (επιμ.), *Νεοφιλελευθερισμός - Δίκαιο* (μια κριτική προσέγγιση), Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1991, σελ. 22.

6. Βλ. Θ.Κ.Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1999, σσ. 34 επ.

7. Από τη μεγάλη σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά R.L.Abel (ed.), *The Politics of Informal Justice*, vol. 1 (The American Experience), New York, Academic Press 1982, σσ. 1 επ., 17 επ., 35 επ. και N. Rouland, *Anthropologie juridique*, Paris, PUF, 1988, σσ. 452-453 και Μπ. Παλαιοθόδωρος, «Οι μεταμορφώσεις του ποινικού συστήματος», στην Επιστημονική Επετηρίδα του περ. Αρμενόπουλος, 1990, σελ. 183 και N. Rouland, *Aux confins du Droit*, Paris, ed. Odile Jacob, 1991, σσ. 103, 104, 106, 109, 111 και Cr. Johnson, «ADR (Alternative Dispute Resolution) aux Etats-Unis», στον τόμο G. Keutgen, P. Lalive d'Epinau, M. Storme κ.ά., *Les modes non judiciaires de reglement des conflits*, Bruxelles, Bruylant 1995, σσ. 95 επ.

ρες αρχές του ποινικού δικαίου, οι οποίες ανάγονται στις αστικοδημοκρατικές επαναστάσεις προηγούμενων αιώνων, σε ένα αυταρχικό ποινικό δίκαιο⁸.

Η οικονομική πολιτική του εκσυγχρονισμού

Στη χώρα μας, οι κυβερνητικές δυνάμεις των τελευταίων χρόνων αυτοπροσδιορίζονται, και έχει πλέον κατοχυρωθεί να αναφέρονται, ως εκσυγχρονιστικές. Πρόκειται, βέβαια, για ένα ιδιαίτερο μπλοκ εξουσίας στο πλαίσιο της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας. Η ρητορεία των εκσυγχρονιστών του κυβερνώντος κόμματος αντιτίθεται στο νεοφιλελευθερισμό. Στην πραγματικότητα, όμως, υιοθετούνται ακόμη και σε επίπεδο διατυπώσεων θεμελιώδεις έννοιες που δεν ταυτίζονται βέβαια με τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη αλλά που παραπέμπουν υποχρεωτικά σε αυτήν⁹. Έτσι, για παράδειγμα, στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης που προέκυψε από τις εκλογές το φθινόπωρο του 1996 τονιζόταν ότι στόχος της είναι η ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία, η ενίσχυση της θέσης της Ελλάδας ώστε να καταστεί περισσότερο ανταγωνιστική στο νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας, ο εκσυγχρονισμός του κράτους και της διοίκησης. Παράλληλα, ως κατάλοιπο των σοσιαλδημοκρατικών καταβολών τονιζόταν ότι η κυβέρνηση στοχεύει σε μια «κοινωνία αλληλεγγύης και διαρκούς ευαισθησίας προς όσους έχουν πραγματικές ανάγκες»¹⁰.

Ωστόσο, τα θεμελιώδη στοιχεία της πολιτικής του λεγόμενου εκσυγχρονισμού έχουν πλέον διαγραφεί με σαφήνεια. Ίσως η πρώτη παράγραφος της εισηγητικής έκθεσης του νόμου για την «Οργάνωση και λειτουργία των τηλεπικοινωνιών και άλλες διατάξεις» περιγράφει με τον πλέον αδιαμφισβήτητο τρόπο τη σχέση της νομοθετικής πολιτικής των εκσυγχρονιστών με το νεοφιλελευθερισμό: «Το παρόν σχέδιο Νόμου αποσκοπεί στον εκσυγχρονισμό του υφιστάμενου νομοθετικού πλαισίου, στην απελευθέρωση και ανάπτυξη του τομέα των τηλεπικοινωνιών, στην πλήρη εναρμόνιση της ελληνικής νομοθεσίας με το κοινοτικό δίκαιο, καθώς και στην αποτελεσματική προστασία του χρήστη. Η υπαγωγή των τηλεπικοινωνιών στους κανόνες του ελεύθερου και υγιούς ανταγωνισμού αποτελεί επιταγή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά επιβάλλεται και από τις τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις. Η αγορά των τηλεπικοινωνιών, μία από τις πλέον γρήγορα και δυναμικά αναπτυσσόμενες αγορές, δεν δύναται να αναπτυχθεί παρά σε καθεστώς υγιούς ανταγωνισμού».

Στην ίδια λογική βρίσκονται εξάλλου οι Νόμοι 2302/95 και 2528/97 που αφορούν στην ιδιωτικοποίηση των ναυπηγείων, οι Νόμοι 2374/96, 2688/99, 2526/97 για την ιδιωτικοποίηση του ΟΤΕ, ο Νόμος 2773/99 για την ιδιωτικοποίηση στον τομέα της ενέργειας. Παράλληλα, σε αντίθεση με τη νεοφιλελεύθερη ρητορική περί μη επέμβασης του κράτους στην

8. Βλ. την συνέντευξη του Ν. Παρασκευόπουλου στην εφημ. *Ριζοσπάστης*, 5/3/2001.

9. Βλ. Θ. Παπαρήγας, «Ο νεοφιλελευθερισμός», περ. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τεύχ. 4/1997, σσ. 126 επ.

10. Βλ. ομιλία του Κ. Σημίτη, Πρακτικά Βουλής, συν. Δ', 10 Οκτωβρίου 1996, σσ. 22-23.

οικονομία, με ρυθμίσεις όπως ο Νόμος 2601/98 παρέχεται αφειδώς κρατική οικονομική στήριξη σε ισχυρούς ιδιώτες επενδυτές.

Αντίστοιχα ο Νόμος 2639/98 για τις εργασιακές σχέσεις καθώς και οι Νόμοι 2458/97, 2556/97 και 2676/99 για την κοινωνική ασφάλιση ευθυγραμμίζονταν με σαφήνεια, παρά τις επιμέρους αποχρώσεις, με το νεοφιλελεύθερο πρότυπο. Σε αντίστοιχη κατεύθυνση βρίσκονται ακόμη ο Νόμος 2525/97 για την εκπαίδευση και οι Νόμοι 2519/97 και 2646/98 για την υγειονομική περίθαλψη, αφού και η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης υφίσταται και αυτή τη νεοφιλελεύθερη μεταρρύθμιση με στόχο τη δραστική μείωση του εργοδοτικού κόστους. Γενικότερα σε ό,τι αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα, σε όποιο βαθμό ήταν κατοχυρωμένα, μπορεί, χωρίς υπερβολή, να γίνει λόγος για «υπονόμευση του όλου συστήματος προστασίας τους». Πρόκειται στην πραγματικότητα για την υλοποίηση των κατευθύνσεων της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Λευκής Βίβλου¹¹. Έτσι, έχουμε την «αποδόμηση του κράτους πρόνοιας, το οποίο έχει κυριολεκτικά τεθεί υπό διωγμόν από τα διεθνή και εγχώρια ολιγαρχικά κέντρα»¹².

Τα δημοκρατικά δικαιώματα

Η νομοθετική πολιτική στον τομέα των δημοκρατικών δικαιωμάτων, των νόμιμων δηλαδή δυνατοτήτων των λαϊκών τάξεων και στρωμάτων να αμύνονται και να διεκδικούν, είναι ενδεικτική της εσωτερικής αντινομίας του νεοφιλελευθερισμού: ενώ επαγγέλλεται την απορρύθμιση, στην πραγματικότητα ενισχύει το νομικό και πολιτικό οπλοστάσιο της κρατικής εξουσίας.

Τα τελευταία χρόνια προωθήθηκαν σοβαρές αλλαγές στη σχετική νομοθεσία. Η πλέον συζητημένη περίπτωση είναι ασφαλώς εκείνη της Συμφωνίας Σένγκεν, η οποία κυρώθηκε με το Νόμο 2514/97 από τη Βουλή και ενσωματώθηκε στη συνέχεια στη Συνθήκη του Άμστερνταμ για την Ευρωπαϊκή Ένωση¹³.

Η Συμφωνία Σένγκεν, πέρα από την αμφισβήτηση της εθνικής κυριαρχίας, έθεσε υπό αμφισβήτηση, αν όχι υπό αίρεση, θεμελιώδεις δημοκρατικές εγγυήσεις, πολλές εκ των οποίων σηματοδότησαν την ιστορία της ανθρωπότητας ήδη από τη γαλλική επανάσταση του 1789. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί το γεγονός ότι το άρθρο 99 αναφέρεται στη λεγόμενη «διακριτική παρακολούθηση». Το περιεχόμενο του όρου παραμένει επικίνδυνα ασαφές και κυρίως αδιευκρίνιστο από το νόμο.

11. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Έλλειμμα Ευρώπης», στο περ. *Έμφαση*, τεύχ. 5 (καλοκαίρι 2000), σσ. 50-51.

12. Βλ. Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης»*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα, 2000, σσ. 334 επ. και Θ. Σακελλαρόπουλος, «Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος ή εθνικές κοινωνικές πολιτικές; Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος μετά το Μάαστριχτ», στον τόμο Π. Γετίμη-Δ. Γράβαρη (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1993, σσ. 447 επ. και Ξ. Κοιλάδης, *Όψεις αναδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1997, σσ. 58 επ., 68 επ., 77 επ.

13. Κ. Τουμασάτος, *Σύμβαση Σένγκεν*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2000, σσ. 7 επ.

Επί πλέον, στις παρ. 1 και 2 εδ. β' του άρθρου 99 ορίζεται ότι καταχωρούνται δεδομένα προσώπου με σκοπό τη «διακριτική παρακολούθηση» για την «αποτροπή απειλών κατά της δημόσιας τάξης». Στην κατηγορία αυτή ανήκει μεταξύ άλλων εκείνο το πρόσωπο που κατά την αυθαίρετη εκτίμηση μπορεί να χαρακτηριστεί ότι είναι ύποπτο ότι θα(!) διαπράξει στο μέλλον αξιόποινες πράξεις¹⁴. Ανάλογη διάταξη υπάρχει στο άρθρο 8 παρ. 1 στοιχ. 2 της «Σύμβασης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αστυνομικής Υπηρεσίας δυνάμει του άρθρου Κ3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση». Στις περιπτώσεις αυτές κάμπτεται στην πραγματικότητα το τεκμήριο αθωότητας το οποίο αποτελεί θεμελιώδη αστικοδημοκρατική αρχή, αλλά και κατάκτηση του σύγχρονου συνταγματικού πολιτισμού και της ανθρωπότητας.

Βέβαια, ιδιαίτερα προβληματική είναι επίσης η δημιουργία του Συστήματος Πληροφοριών Σένγκεν στα άρθρα 92 έως και 119. Είναι ίσως χαρακτηριστικό της σοβαρότητας του θέματος το γεγονός ότι ο χώρος όπου στεγάζεται στο υπουργείο Δημόσιας Τάξης η αρμόδια υπηρεσία, αποτελεί κυριολεκτικά άβατο αφού ούτε στους εκπροσώπους της εθνικής αντιπροσωπείας είναι δυνατή η είσοδος.

Σχετικό είναι το ζήτημα που προκύπτει από το Ν. 2472/97 ο οποίος επιτρέπει, παρά τις όποιες προϋποθέσεις και τους ασθενείς ελεγκτικούς μηχανισμούς, τη συγκέντρωση δεδομένων που αφορούν στα πολιτικά φρονήματα, στις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές αντιλήψεις, στη συμμετοχή σε συνδικαλιστική οργάνωση για την εξυπηρέτηση αναγκών της εθνικής ασφάλειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η παρ. 1 του άρθρου 7 απαγορεύει τη συλλογή και την επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων, ενώ με την παρ. 2 του ίδιου άρθρου εισάγονται επτά εξαιρέσεις.

Αντίστοιχα, η Σύμβαση για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αστυνομικής Υπηρεσίας (Eurorol) θέτει με τη σειρά της ανάλογα προβλήματα. Προβλέπεται και εδώ η δημιουργία ενός γιγάντιου αυτοματοποιημένου αρχείου προσωπικών δεδομένων, ακόμη και ευαίσθητων (άρθρο 10), που δεν έχουν πάντοτε σχέση με το διακηρυγμένο σκοπό, την αντιμετώπιση δηλαδή της εγκληματικότητας¹⁵. Επί πλέον, επιτρέπεται η χρήση των δεδομένων που έχουν γίνει αντικείμενο επεξεργασίας και για άλλους σκοπούς πλην της καταπολέμησης της εγκληματικότητας (άρθρο 17 παρ. 3), ενώ επιτρέπεται η διασύνδεση αρχείων.

Το μέγεθος της απειλής γίνεται ίσως περισσότερο ορατό όταν αντιληφθεί κανείς ότι πρόκειται για ένα τεράστιο πλέγμα με κεντρικούς και δευτερεύοντες μηχανισμούς. Έτσι, η κυρωμένη με νόμο «Συμφωνία για την πρόληψη και καταπολέμηση του διασυνοριακού εγκλήματος και του προσαρτημένου σε αυτήν Καταστατικού Χάρτη του Περιφερειακού Κέντρου της Πρωτοβουλίας Νοτιοανατολικής Ευρώπης (SECI)» προβλέπει τη δημιουργία ανάλογου, συμπληρωματικού κέντρου αποθήκευσης και επεξεργασίας πληροφοριών. Και εδώ προβάλλεται το πρόσχημα της καταπολέμησης του εγκλήματος. Πώς, όμως,

14. Βλ. τη σχετική αδημοσίευτη εισήγηση του Ν. Νικητόπουλου στην εκδήλωση της Επιτροπής ενάντια στη Σένγκεν στον Δικηγορικό Σύλλογο της Αθήνας στις 20.11.1997.

15. Βλ. V. Aubert, «Alcune funzioni sociali della legislazione», στο περ. *Quaderni di Sociologia*, 1965, σελ. 313.

προσδιορίζεται και συγκεκριμενοποιείται η νομική έννοια της «διεθνούς εγκληματικής δραστηριότητας», η καταπολέμηση της οποίας αποτελεί με βάση το άρθρο 1 της Συμφωνίας το πραγματικό αντικείμενό της; Και ποιους πραγματικούς κινδύνους δημιουργεί η νομική αοριστία όταν αυτή σηματοδοτεί τη συνεργασία κρατών εντελώς διαφορετικών μεταξύ τους, μερικά από τα οποία μάλιστα έχουν ιδιαίτερα βεβαρημένο παρελθόν και παρόν στην καταπάτηση στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων;

Η περιστολή των δυνατοτήτων δράσης και πραγματικής άσκησης των δημοκρατικών δικαιωμάτων καθίσταται ακόμη μεγαλύτερη αν αναλογιστεί κανείς τη δράση του δικτύου Echelon και του αντίστοιχου που προετοιμάζει η Ευρωπαϊκή Ένωση. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι το άρθρο 18 της προετοιμαζόμενης σύμβασης δικαστικής συνδρομής των κρατών μελών της Ε.Ε., η οποία προσωρινά αποσύρθηκε εξαιτίας των έντονων αντιδράσεων της κοινής γνώμης, προέβλεπε την παρακολούθηση των τηλεπικοινωνιών και μάλιστα χωρίς τη συμφωνία των αρχών του κράτους στο οποίο αναπτύσσονται οι σχετικές δραστηριότητες.

Σε όλα αυτά πρέπει να προστεθεί το νομοσχέδιο για την αντιμετώπιση του οργανωμένου εγκλήματος, με διατάξεις του οποίου αναιρούνται θεμελιώδεις αρχές του ποινικού δικαίου κατοχυρωμένες και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹⁶. Πρέπει επίσης να προσθέσουμε το προσχέδιο νόμου για τις συναθροίσεις, όπου με το πρόσχημα του εκσυγχρονισμού της νομοθεσίας φαίνεται να επιχειρείται ο δραστηρικός περιορισμός της δυνατότητας του λαού να διαδηλώνει, για να μην αναφερθούμε στην επί το αυταρχικότερο, σε σχέση με την ισχύουσα πραγματικότητα, πρόθεση επαναρύθμισης του καθεστώτος οπλοχρησίας των αστυνομικών, καθώς και τις πολυάριθμες αμφίβολης νομιμότητας δραστηριότητες των διωκτικών αρχών όπως παράνομη διάλυση συναθροίσεων, παρακολούθηση συνδικαλιστικών δραστηριοτήτων, βάναιυση συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων σε βάρος πολιτών κ.λπ.

Η κατάσταση που διαμορφώνεται είναι ίσως ακόμη περισσότερο ανησυχητική αν σε όλα τα παραπάνω προσθέσει κανείς την πρόσφατη αναθεώρηση του Συντάγματος, η οποία επικρίθηκε από πολλές πλευρές ακόμη και ως επικίνδυνη για το κράτος δικαίου¹⁷.

16. Βλ. Χ. Παπαχαράλαμπος, «Το σχέδιο του Υπουργείου Δικαιοσύνης για το Οργανωμένο Έγκλημα: "aberratio ictus" με ανυπολόγιστες "παράπλευρες ζημιές"», περ. *Ποινική Δικαιοσύνη*, 3/2001, σσ. 285 επ. καθώς και τις παρεμβάσεις στον ημερήσιο Τύπο των Γ. Πανούση στην εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 13/3/2001, Γ. Καλφάλη, εφημ. *Τα Νέα*, 14/3/2001, Η. Αναγνωστόπουλου, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 14/3/2001, Γ.-Α. Μαγκάκη, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 14/3/2001, Σ. Αλεξιάδη, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 15/3/2001, Γ.-Α. Μαγκάκη, εφημ. *Ριζοσπάστης*, 18/3/2001, Χ. Παπαχαράλαμπος, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 30/3/2000.

17. Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, «Η επικίνδυνη αναθεώρηση», εφημ. *Τα Νέα*, 18/9/2000 και του ίδιου, «Το Σύνταγμα ως άλλοθι, αναθεώρηση και διαπλοκή», εφημ. *Τα Νέα*, 25/9/2000.

Υπέρβαση της κρίσης του νόμου;

Ο νομικός νεοφιλελευθερισμός στηρίζει την πολιτική του πρόταση, σε μεγάλο βαθμό, στη λεγόμενη κρίση του νόμου. Ο νόμος στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία έχει καταστεί σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματικός, χάνει σταδιακά το γενικό και αφηρημένο χαρακτήρα του. Οι νόμοι αποκτούν ολοένα και περισσότερο τα χαρακτηριστικά του νόμου-πλαισίου, βρithουν αόριστων νομικών εννοιών και έτσι η νομοθετική παραγωγή περιέρχεται στην εκτελεστική εξουσία σε μεγάλο βαθμό, για να τη θωρακίσει από τις επιρροές των ανταγωνιστικών προς τη κυρίαρχη τάξη συμφερόντων.

Παράλληλα, ο νόμος είναι αναγκασμένος να προβαίνει σε λεπτομερείς ρυθμίσεις παραβιάζοντας τον αφηρημένο χαρακτήρα του. Όλα αυτά είναι, βέβαια, συνέπεια της προσπάθειας του κράτους να αντιμετωπίσει την κρίση νομιμοποίησης του νόμου που προέρχεται από την ισχυροποίηση του εργατικού κινήματος ιδιαίτερα μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Σχετίζεται επίσης με την προσπάθεια του αστικού κράτους να αποσοβήσει την κρίση του συστήματος με κεύθιανού τύπου παρεμβάσεις που οδήγησαν σε αυτό που συνήθως ονομάζεται κράτος πρόνοιας.

Αυτή είναι η αιτία που ο νομικός νεοφιλελευθερισμός θέτει στο επίκεντρο της προβληματικής του την κρίση του νόμου. Προτάσσοντας το αίτημα της υπέρβασης της κρίσης του νόμου, ο νεοφιλελευθερισμός προβάλλει την εναλλακτική πρόταση της απονομικοποίησης, της απόσυρσης του νόμου από μέρος τουλάχιστον των κοινωνικών σχέσεων οι οποίες μπορούν να απορρυθμιστούν. Θα απαλλαγεί έτσι ο νόμος από τα κρίσιμα χαρακτηριστικά, θα τονωθεί ο γενικός και αφηρημένος χαρακτήρας του, δεν θα απαιτείται η προσφυγή σε αόριστες έννοιες και νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις προκειμένου να ρυθμιστεί η πληθώρα των κοινωνικών σχέσεων. Η άποψη αυτή υποκρύπτει τελικά τη θέληση του κράτους να απαλλαγεί από το βάρος των ρυθμίσεων που αφορούν τις κοινωνικές κατακτήσεις των κυριαρχούμενων τάξεων¹⁸.

Η πραγματικότητα, όμως, είναι περισσότερο σύνθετη από τη θεωρία. Η τάση μετατόπισης του κέντρου βάρους από το Κοινοβούλιο στην εκτελεστική εξουσία, από τον τυπικό νόμο στον ουσιαστικό, παραμένει αναλλοίωτη τόσο διεθνώς όσο και στη χώρα μας. Χαρακτηριστικό τελευταίο παράδειγμα είναι ο πρόσφατος νόμος «Πρόγραμμα ΠΟΛΙΤΕΙΑ για τη μεταρρύθμιση και τον εκσυγχρονισμό της Δημόσιας Διοίκησης και άλλες διατάξεις», όπου ουσιαστικά παραμερίζεται εις το διηνεκές ο ρόλος του Κοινοβουλίου σχετικά με τη δημόσια διοίκηση και εξουσιοδοτείται ο εκάστοτε υπουργός να επιφέρει σαρωτικές αλλαγές στον τομέα αυτό. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει αβίαστα και από την αναλογία νόμων από τη μια πλευρά και προεδρικών διαταγμάτων, υπουργικών αποφάσεων, πράξεων του υπουργικού συμβουλίου από την άλλη, η οποία παραμένει σχεδόν αναλλοίωτη από το 1974 και μετά. Για παράδειγμα, το 1998 ψηφίστηκαν 115 νόμοι, ενώ εκδόθηκαν 419 προεδρικά διατάγματα, 5.761 υπουργικές αποφάσεις και 18 πράξεις νομοθετικού περιεχομένου

18. Βλ. Φ. Βασιλόγιαννης, «Η κρίση του νόμου», στον τόμο Θ.Κ. Παπαχρίστου (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 5), σελ. 45.

του υπουργικού συμβουλίου¹⁹. Ακόμη, η πραγματική νομοθετική πρωτοβουλία διοχετεύεται ολοένα και περισσότερο σε διακρατικούς οργανισμούς οι οποίοι βρίσκονται πολύ μακρύτερα από τον έλεγχο των λαών σε σχέση με το εθνικό κράτος. Οι εξελίξεις στη Διακυβερνητική Διάσκεψη στη Νίκαια και η παραπέρα ενίσχυση, και θεσμική, του διευθυντηρίου των ισχυρών κρατών επιβεβαίωσαν με περίτρανο τρόπο του λόγου το αληθές. Άλλωστε, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι το αναθεωρημένο Σύνταγμα περιλαμβάνει ερμηνευτική δήλωση που ορίζει ότι «το άρθρο 28 αποτελεί το θεμέλιο για τη συμμετοχή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης».

Το ουτοπικό ιδεώδες του νεοφιλελευθερισμού είναι η επιστροφή στην προμονοπωλιακή περίοδο του καπιταλισμού, όπου το αστικό κοινοβούλιο ψήφιζε, χωρίς μεγάλη πίεση από την εργατική τάξη, νόμους με γενική και αφηρημένη μορφή, με αυστηρή προσήλωση στην τυπική ισότητα η οποία δεν καμπτώταν από την ανάγκη θέσπισης κοινωνικών παροχών για τις εκμεταλλεύσιμες τάξεις και στρώματα. Οι εργασιακές σχέσεις ρυθμιζόνταν αποκλειστικά από τον Αστικό Κώδικα, η κοινωνική νομοθεσία ήταν ανύπαρκτη και οι «κοινωνικοί εταίροι» ρύθμιζαν μέσω της αγοράς τις μεταξύ τους σχέσεις. Μόνο σε περίπτωση πολιτικής ανυπακοής (π.χ. απεργία) παρενέβαινε το ποινικό δίκαιο και οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους - νυχτοφύλακα²⁰.

Το ιδεώδες αυτό είναι ουτοπικό, γιατί οι καπιταλιστικές σχέσεις βρίσκονται σε άλλη φάση ανάπτυξής τους. Το εργατικό κίνημα παραμένει απειλητικό για την αστική κυριαρχία παρά τη δυσμενή μεταβολή του συσχετισμού των δυνάμεων. Το κοινοβούλιο υποβαθμίζεται παραπέρα σε όφελος όχι μόνο της εκτελεστικής εξουσίας αλλά υπερκρατικών και εξωκρατικών αδιαφανών κέντρων εξουσίας τα οποία εκφράζουν αυθεντικότερα και γρηγορότερα τις επιδιώξεις του μονοπωλιακού κεφαλαίου²¹.

Παράλληλα, η χρήση αόριστων νομικών εννοιών διευρύνεται καθώς είναι απαραίτητη η διακριτική ευχέρεια της κρατικής διοίκησης να ελίσσεται κατά την εφαρμογή του νόμου προκειμένου να αποσοβούνται κρίσεις και αντιδράσεις. Χαρακτηριστική είναι η έννοια της τρομοκρατίας, διά της οποίας μάλιστα οικοδομείται συνήθως ένα αντιδημοκρατικό πλέγμα ρυθμίσεων²².

Από την άλλη, η κατάργηση της όποιας κοινωνικής προστασίας για τις ασθενέστερες τάξεις δεν σημαίνει τη μείωση του νομικού οπλοστασίου παρά μόνο σε οριακές περιπτώσεις. Αυτό συνέβη ιδιαίτερα σε χώρες όπου το εργατικό κίνημα δέχτηκε ένα καίριο

19. Βλ. εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 13/11/2000. Ούτε οι νεοφιλελεύθεροι χαρακτήρα υποδείξεις του ΟΟΣΑ για λιγότερη και αποτελεσματικότερη νομοθεσία κατόρθωσαν να βγάλουν την κυβέρνηση από το τέλμα· βλ. εφημ. *Εξουσία*, 10 και 11/11/1998.

20. Βλ. Γ. Μανωλεδάκης, «Ιστορική εισαγωγή στο ελληνικό εργατικό ποινικό δίκαιο», περ. *Δίκαιο και Πολιτική*, τεύχ. 3, 1982, σσ. 65 επ.

21. Βλ. Δ. Καλτσώνης, «Το Κοινοβούλιο στο πολιτικό σύστημα», στον τόμο του ΚΜΕ, *Πλευρές του νομικοπολιτικού οικοδομήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1997, σσ. 98 επ.

22. Βλ. Δ. Μπελαντής, *Αντιτρομοκρατική νομοθεσία και αρχή του κράτους δικαίου*, Αθήνα, εκδ. Π. Σάκκουλα, σσ. 191 επ., 208 επ.

πλήγμα, όπως οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία. Και πάλι, όμως, η απονομικοποίηση αφορούσε περιορισμένο τομέα των εργασιακών σχέσεων. Η κρατική εξουσία πάντοτε χαράσσει τα όρια μέσα στα οποία κινείται η αυτορρύθμιση της αγοράς. Εξάλλου, η ίδια η μετάβαση στην αυτορρύθμιση γίνεται συνήθως με βαθμιαία νομοθετικά βήματα. Από την άλλη, το κράτος είναι αναγκασμένο να παρεμβαίνει νομοθετικά για να περιορίζει ή να προλαμβάνει την έκταση της οικονομικής ή και της πολιτικής κρίσης.

Έτσι, η απονομικοποίηση είναι εκ των πραγμάτων περιορισμένη και, προπαντός, ταξικά προσδιορισμένη. Οι όποιοι ρυθμιστικοί κανόνες αναπτύσσονται παράλληλα προς το κρατικό δίκαιο συνιστούν ένα πλέγμα κανόνων το οποίο, σε τελική ανάλυση, ρητά ή όχι, υπάγεται και εξαρτάται από το νόμο. Ο νομικός πλουραλισμός δεν σημαίνει τη συνύπαρξη ανεξάρτητων δικαϊκών τάξεων αλλά διαφορετικές, συμπληρωματικές μεταξύ τους μορφές έκφρασης των επιδιώξεων της κυρίαρχης τάξης²³. Το δίκαιο, έκφραση υποτίθεται της γενικής βούλησης και της τυπικής ισοτιμίας των υποκειμένων δικαίου, εξακολουθεί να διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στο αστικό εποικοδόμημα.

Η πολυνομία εξακολουθεί το ίδιο να μαστίζει το αστικό νομικοπολιτικό σύστημα²⁴. Οι οικονομικές κρίσεις, η αμφισβήτηση των κυρίαρχων κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων γεννούν την ανάγκη για συχνές νομοθετικές μεταβολές, για αδιάκοπες ρυθμίσεις και επαναρρυθμίσεις. Η δυναμική του συσχετισμού των δυνάμεων άλλοτε οδηγεί μπροστά άλλοτε προς τα πίσω με αποτέλεσμα αυτές οι κινήσεις να εκφράζονται σε μεγάλο βαθμό στην κίνηση της νομοθεσίας.

Μια μορφή εκδήλωσης της απονομικοποίησης μπορεί να θεωρηθεί υπό προϋποθέσεις η ανενέργεια του νόμου.

Νομοθετικά κατοχυρωμένες κατακτήσεις της εργατικής τάξης και των άλλων λαϊκών στρωμάτων, τόσο στον τομέα των δημοκρατικών δικαιωμάτων όσο και στον τομέα των κοινωνικών δικαιωμάτων, υφίστανται συχνά συστηματική υπονόμευση από τα όργανα της κρατικής εξουσίας²⁵. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε φαινόμενα περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένης ανενέργειας των σχετικών νόμων. Πρόκειται για ένα τρόπο ακύρωσης στην πράξη των παραχωρήσεων στις οποίες είχε προβεί η κυρίαρχη τάξη τις προηγούμενες δεκαετίες. Δεν πρόκειται για κατά κυριολεξία απονομικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων αλλά για μια *de facto*, οιονεί απονομικοποίηση. Αυτά τα φαινόμενα ανενέργειας του νόμου προετοιμάζουν την κοινή γνώμη για αντιδραστικές νομοθετικές μεταβολές στο πνεύμα του νεοφιλελευθερισμού.

Τα πιο εύγλωττα παραδείγματα αυτού του φαινομένου παρατηρούνται στο χώρο του εργατικού δικαίου. Η συστηματική παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας από την εργοδοσία, με την ανοχή των κρατικών αρχών, η εκτεταμένη «μαύρη εργασία» αποτελούν

23. Βλ. Θ.Κ.Παπαχρίστου, *ό.π.* (σημ. 6), σσ. 104-105.

24. Βλ. Ε. Μπέντα, *Το κοινωνικό κράτος δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1998, σσ. 75 επ.

25. Βλ. Δ. Καλτσώνης, *Κράτος και ανενέργεια του νόμου*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1998, σσ. 105 επ.

πλευρές του ίδιου ζητήματος, μορφές προετοιμασίας των νεοφιλελεύθερων λύσεων²⁶.

Εξάλλου, από τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν, προκύπτει μάλλον αβίαστα το συμπέρασμα ότι ειδικά στον τομέα των δημοκρατικών δικαιωμάτων, όπως άλλωστε δείχνει και η διεθνής εμπειρία, παρατηρείται μια σαφής τάση αποδυνάμωσης των δυνατοτήτων αμφισβήτησης και δράσης ενάντια στις κυρίαρχες πολιτικές επιλογές. Γενικότερα, το ποινικό σπλοστάσιο και οι μηχανισμοί υλικής εφαρμογής ισχυροποιούνται και τελειοποιούνται. Αρκεί να ρίξει κανείς μια ματιά στη λεγόμενη αντιτρομοκρατική νομοθεσία της Ελλάδας, ή ακόμη περισσότερο, των ΗΠΑ, της Βρετανίας ή της Αυστραλίας²⁷.

Η νεοφιλελεύθερη πρακτική, είτε πρόκειται για την αυθεντική έκφρασή της είτε για έναν «κεντροαριστερό» θατσερισμό σοσιαλδημοκρατικών καταβολών, σημαίνει ουσιαστικά την παρακμή της αστικής δημοκρατίας που προκαλείται από την ανάγκη να ενταθεί η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και να ανακοπεί η πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους του κεφαλαίου σε συνθήκες καπιταλιστικής παντοδυναμίας²⁸.

Ο νεοφιλελευθερισμός δεν μπορεί να ξεπεράσει την κρίση νομιμοποίησης του νόμου. Αντίθετα την εντείνει περισσότερο. Η επιστροφή στην τυπική ισότητα της νομικής μορφής μέσω της εγκατάλειψης του λεγόμενου κράτους πρόνοιας αποτελεί οξυμένη έκφραση της βασικής αντίθεσης που διαπερνά την κοινωνία. Ποτέ μέχρι τώρα δεν κοινωνικοποιήθηκε σε τέτοιο βαθμό η παραγωγή και ποτέ μέχρι σήμερα ο πλούτος αυτός δεν συγκεντρώθηκε σε τόσο λίγα χέρια.

Ο νόμος παραμένει «ο κώδικας της οργανωμένης δημόσιας βίας»²⁹. Και η οργανωμένη δημόσια βία, παρά τη σχετική αυτοτέλειά της και εξαιτίας αυτής, δεν μπορεί παρά να εκφράζει τις ανάγκες αναπαραγωγής του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής³⁰. Οι νεοφιλελεύθερες ρυθμίσεις υπενθυμίζουν τη θέση αυτή³¹. Τελικά, «πρόκειται όχι για δημοκρατικό έλλειμμα, όπως κομψά λέγεται όταν μιλάμε για τη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά για αυταρχικό περίσσειμα»³². «Πίσω από τη βιτρίνα της δημοκρατίας, ο νεοφιλελευθερισμός είναι, πιστεύω, ο νέος ολοκληρωτισμός», όπως είπε πρόσφατα και ο Ζοζέ Σαραμάγκου³³.

26. Βλ. Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *Το εργατικό δίκαιο σε κρίσιμη καμπή*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1990, σελ. 108.

27. Βλ. πρόχειρα εφημ. *Τα Νέα*, 16/3/2000, *Ελευθεροτυπία* 10/9/2000 και *Το Βήμα* 5/11/2000.

28. Βλ. Γ. Ρούσης, *Αρχαία δημοκρατία*, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστη, 1999, σσ. 280 επ.

29. Βλ. Ν. Πουλιαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1984, σελ. 109.

30. Βλ. επιστολές του Φ. Ένγκελς στους Μπλοχ, Σμιτ και Μέρινγκ στο Κ. Μαρξ- Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τ. II, σσ. 574-575, 578-580, 584-585, 591.

31. «Λες και η «νεωτερικότητα» ή η «μετα-νεωτερικότητα» της παγκοσμιοποίησης να φέρεσε το οξύμωρό της και να μας παρουσιάζεται σαν μια αρχαϊκή νεωτερικότητα»· βλ. υποδιοικητής Μάρκος, «Ο φιλελεύθερος φασισμός», *Le Monde Diplomatique. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 10/9/2000.

32. Βλ. την αγόρευση του Λ. Αυδή στην επί της αρχής συζήτηση του Ν. 2452/1996, Πρακτικά Βουλής, συν. ΜΓ', 11 Δεκεμβρίου 1996, σελ. 1773.

33. «Οι πολυεθνικές κυριαρχούν στον κόσμο: θα δημιουργήσουν τις πολιτικές και τα συστήματα που θα τις εξυπηρετούν, η πολιτική δεν θα είναι παρά ένα εργαλείο μεταξύ άλλων στην υπηρε-

Πέρα από τον τρόπο επίλυσης που προκρίνει καθένας για την κρίση νομιμοποίησης του νόμου και για τη βασική κοινωνική αντίθεση που προαναφέρθηκαν, είναι γεγονός ότι η ραγδαία συρρίκνωση των δημοκρατικών δικαιωμάτων διαμορφώνει ενώπιον όλων μια νέα πραγματικότητα που δεν μπορεί να αγνοηθεί. Επιβάλλεται, λοιπόν, η δραστική υπεράσπιση των δημοκρατικών κατακτήσεων, του νομικού και συνταγματικού πολιτισμού, των δημοκρατικών συντεταγμένων της ανθρωπότητας. Στην προσπάθεια αυτή ο επιστημονικός κόσμος, οι διανοούμενοι οφείλουν να διεκδικήσουν τη δική τους ιδιαίτερη θέση.